

УДК 37.014.3:37.016:502/504

Екологічні аспекти у змісті історичної освіти

ENVIRONMENTAL ASPECTS IN THE CONTENT OF HISTORICAL EDUCATION

БЕЗЕНА Іван – кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри соціально-гуманітарної освіти, Комуніальний заклад вищої освіти «Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради», вул. Володимира Антоновича, 70, м. Дніпро, 49006, Україна

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-7169-2038>

САВИЧ Анжеліка – старший викладач кафедри міжнародної економіки і соціально-гуманітарних дисциплін, Український державний університет науки та технологій, вул. Лазаряна, 2, м. Дніпро, 49010, Україна

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3766-8229>

КАРПАНЬ Ірина – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри соціально-гуманітарної освіти, Комуніальний заклад вищої освіти «Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради», вул. Володимира Антоновича, 70, м. Дніпро, 49006, Україна

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-1921-5373>

BEZENA Ivan – Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Social and Humanitarian Education, Communal Institution of Higher Education «Dnipro Academy of Continuing Education» of the Dnipropetrovsk Regional Council», 70, Volodymyr Antonovych str., Dnipro, 49006, Ukraine

SAVYCH Anzhelika – Senior Lecturer at the Department of International Economics and Social and Humanitarian Disciplines, Ukrainian State University of Science and Technology, 2, Lazaryan str., Dnipro, 49010, Ukraine

KARPAN Iryna – Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Social and Humanitarian Education Communal Institution of Higher Education «Dnipro Academy of Continuing Education» of the Dnipropetrovsk Regional Council», 70, Volodymyr Antonovych str., Dnipro, 49006, Ukraine

Анотація. У статті проаналізовано процеси змістових трансформацій у контексті освітньої реформи: реалізації концепції «Нова українська школа» та вищої освіти, які окреслюють ключові питання оптимізації структури і змісту історичної освітньої галузі знання. Основою названих процесів стає осучаснений Державний стандарт базової середньої освіти та трансформації в змісті професійної підготовки у вищій освіті. Авторами зазначено, що відбуваються певні змістові трансформації навчальних програм з історії, що наповнюються новими наскрізними лініями, до яких відноситься питання про екологічне виховання, розвиток знанневих компетентностей щодо збереження оточуючого середовища й питань у проблемному полі «людина-природа». Особливе місце в цьому контексті посідає розвиток наскрізних знань з історії та впливу діяльності людини на природу, землю, річки й моря, флору і фауну, клімат тощо. Описано основні компоненти Концепції екологічної освіти України (2001), виділено такі її принципи: комплексність, неперервність, поширення серед населення з урахуванням індивідуальних професійних інтересів, стимулів та особливостей соціальних і територіальних груп для збереження загальнонаціонального природного ландшафту. Сучасна екологічна / «зелена» освіта – це постійний та змістовний процес формування у людини екологічного світогляду, екологічної свідомості та культури всіх верств населення, соціальних груп і суспільства загалом. Це процес освоєння цілого ряду системи знань (історичні, математичні, природничі тощо) про закони функціонування, життєдіяльності всього живого, екологічних систем і роль людини у збереженні природного середовища; процес індивідуального екологічного виховання і навчання, освоєння професійних знань, умінь, необхідних для природоохоронної діяльності й збереження першооснов природних ландшафтів. Мета статті – дослідити змістові особливості історичної освіти через призму екологічного світогляду людини, його тенеузу в розумінні свого діяльнісного впливу на природу в ході історії. Зроблено висновки про актуальність поширення екологічної освіти у змісті всіх дисциплін середньої і вищої школи.

Ключові слова: зміст історичної освіти, підручники, навчальні програми, державні стандарти, сталий розвиток особистості, природа.

Summary. The article analyses the processes of content transformations in the context of educational reform: the implementation of the New Ukrainian School concept and higher education, which outline the key issues of optimising the structure and content of the historical educational field of knowledge. The basis for these processes is the modernised State Standard of Basic Secondary Education and transformations in the content of professional training in higher education. The authors note that certain content transformations of the history curricula are underway, filled with new cross-cutting lines that include the issue of environmental education, the development of knowledge competencies in environmental protection and issues in the «human-nature» problem field. A special place in this context belongs to the development of cross-cutting knowledge of the history and impact of human activity on nature, land, rivers and seas, flora and fauna, climate, etc. The authors describe the main components of the Concept of Environmental Education in Ukraine (2001) and highlight its principles: comprehensiveness, continuity, and dissemination among the population, taking into account individual professional interests, incentives, and peculiarities of social and territorial groups to preserve the national natural landscape. Modern environmental/ «green» education is an ongoing and meaningful process of forming an environmental outlook, environmental awareness and culture in all segments of the population, social groups and society as a whole. It is the process of mastering a range of knowledge (historical, mathematical, natural, etc.) about the laws of functioning, life of all living things, ecological systems and the role of humans in preserving the natural environment; the process of individual environmental education and training, mastering professional knowledge and skills necessary for environmental protection and preservation of the fundamentals of natural landscapes. The purpose of the article is to study the content features of historical education through the prism of the ecological worldview of man, its genesis in understanding his active influence on nature in the course of history. The authors come to the conclusion that it is important to introduce environmental education into the content of all disciplines of secondary and higher education.

Key words: content of historical education, textbooks, curricula, state standards, sustainable personal development, nature.

Вступ. Сучасний світ уже зробив поступ до високотехнологічного розвитку і продовжує змінюватися. Зазначимо, що, з одного боку, ми живемо в епоху надшвидких цифрових технологій, роботизації процесів, швидкого розвитку інформаційного простору та розгалуження мережі застосування штучного інтелекту. З іншого, ми стаємо свідками поглиблення глобальних екологічних проблем (зміни клімату, стихійні лиха, депресивні території, обмеженість природних ресурсів, проблеми їжі та питної води тощо). Відбуваються процеси, які попередні покоління людства не могли уявити, а ми поки що не знайшли вихід із такої складної ситуації і викликів.

Одним із ключових кроків людства постає потреба в активній екологічній («зеленій») освіті особистості через наскрізні лінії у змісті будь якої освіти, в тому числі й історичної. На наше розуміння, вона може стати дієвим інструментом виховання людини, сформує індивідуальні практичні якості у відповідальному ставленні до навколишнього природного середовища та його збереження. Розпочата реформа освіти в Україні – середньої, за Концепцією «Нова українська школа» (далі – НУШ) і вищої школи відкриває нові змістові лінії у викладі історії та поєднанні залежності людської діяльності й впливу на природу.

Аналіз останніх досліджень. Окреслена тема активно досліджувалась у різних контекстах: як «екологічна освіта» у змісті окремої або інтегрованої у роботах Н. Анацької, Н. Авраменко, Г. Білявського, І. Котенєвої, О. Мінаєва, О. Плахотнік, Л. Єгорова, І. Костицької, М. Мамедової тощо; як дослідження цілей, завдань, принципів і перспективи розвитку екологічної освіти у наукових розвідках А. Захлібного, О. Висоцької, В. Крисаченко, М. Кисельова, К. Корсака тощо. Цікавими також є інтегровані світоглядні осмислення в зарубіжному науковому просторі.

Мета статті. Дослідити особливості історичної освіти через призму еволюції екологічного світогляду людини, його розвиток і процеси розуміння свого діяльнісного впливу на природу в ході історії людства.

Виклад основного матеріалу. Людина і природа – сфери одного світу, які мають взаємодоповнювати й розвивати, оберігати одне одного. В. Сухомлинський відмічав, що «природа не тільки об'єкт пізнання, не тільки сфера активної діяльності наших пращурів, але й частина їх буття, взаємовідносин, всього устрою їх життя» [12, с. 565]. Стратегічно розуміючи, що виховання й освіта є факторами, які роблять свій вплив на зміст педагогічної діяльності та формування екологічної («зеленої») культури в особистості. Тому, педагогічна та наукова думка вже декілька десятиліть направлені на формування екологічної («зеленої») культури, поваги до природи, навколишнього світу, що може окреслюватися через наскрізні змістові лінії окремих освітніх екологічних курсів та еколого-природничі лінії у змісті навчальних дисциплін в середній і вищій школі. Сьогодні значна увага приділяється розвитку індивідуальної екологічної культури і свідомості; інформованості про екологічну ситуації в світі, регіоні, за місцем проживання; обізнаності і розуміння про шляхи вирішення різних екологічних проблем з концептуальними підходами до збереження біосфери і цивілізації [7].

Дослідниці Т. Семігіна та Н. Маркевич зазначають, що сьогодні необхідне «підвищення уваги в освітніх програмах та під час різного роду навчальних заходів до питань екологічної обізнаності та формування кліматично дружньої поведінки. Усе це вимагає тісної взаємодії між системами освіти і ринку праці для створення екосистеми навичок, у якій розвиток умінь та навичок йде пліч-о-пліч з економічними, технологічними та соціальними змінами» [11, с. 401].

Сучасний випускник / випускниця закладу освіти – це патріот / патріотка України, який / яка знає не тільки історію; а і є носій / носійка бережливого ставлення до природи, безпечного й доцільного використання досягнень науки і техніки, здорового способу життя [2]. Існує загальне розуміння, що екологічна освіта й культура людської цивілізації формувались впродовж усього періоду історії та має розбудовуватися наскрізно через всі можливі освітні й суспільні канали. Людина та її діяльність узагальнюють свій екологічний досвід як первісний землероб і скотар, вибирає для діяльності ті рослини і тварини, які можуть сприяти і підтримувати її життя. У подальші історичні етапи розвитку навчилася робити знаряддя для праці та створила допоміжну техніку, які проходили свої еволюційні етапи з розвитку культури виробництва продукції та потреби для життя людини.

Особистість, спираючись на екологічні знання своїх пращурів, може нескінченно й глибоко досліджувати суспільство, природу, її ресурси й господарювання, розвиток влади й економіки, а в той же час осмислювати світ природи. Відзначаємо, що суттєвий крок до стратегії розбудови наскрізних знань із екологічної освіти у змісті історичної навчальної дисципліни відбувся з початком реалізації Концепції «Нова українська школа» (2017 р.), затвердження Державного стандарту базової середньої освіти (2020 р.) (далі – Державний стандарт) та впровадженням нових навчальних програм з історії для закладів загальної середньої освіти (далі – ЗЗСО) (2022 р.) [8; 6; 2]. Також потрібно зауважити, що питання екологічної освіти проходять як інтегровані наскрізні знання у змісті різних навчальних дисциплін (природничій, соціальній і здоров'язбережувальній, громадянській та історичній, тощо).

Державний стандарт визначив мету базової середньої освіти, яка багатогранно викладається в наступному «виховання відповідального, шанобливого ставлення до родини, суспільства, навколишнього природного середовища, національних та культурних цінностей українського народу». Окрім того визначено деякі ціннісні орієнтири: формування культури здорового способу життя особи, створення умов для забезпечення його гармонійного фізичного та психічного розвитку, добробуту; формування активної громадянської позиції, патріотизму,

поваги до культурних цінностей, його історико-культурного надбання і традицій; плекання до рідного краю, відповідального ставлення до довкілля [6].

До ключових компетентностей, які окреслює Державний стандарт, належать: 1) компетентності у галузі природничих наук, техніки і технологій, що передбачають формування наукового світогляду; 2) здатність і готовність застосовувати відповідний комплекс наукових знань і методологій для пояснення світу природи; 3) набуття досвіду дослідження природи та формулювання доказових висновків на основі отриманої інформації; розуміння змін, зумовлених людською діяльністю; відповідальність за наслідки такої діяльності; 4) екологічна компетентність, що передбачає усвідомлення екологічних основ природокористування, необхідності охорони природи, дотримання правил поведінки на природі, ощадливого використання природних ресурсів, розуміння контексту і взаємозв'язку господарської діяльності і важливості збереження природи для забезпечення сталого розвитку суспільства [6].

Дослідники Л. Неделіна та О. Салтовський зазначають, що специфіка такої освіти полягає в тому, що вона має базуватися на принципі «випереджаючого відображення». Тобто у свідомості людини має відбуватися постійна оцінка можливих наслідків втручання в природу як безпосередніх, так і майбутніх на досвіді минулого [5; 10]. «Зелена» освіта і її рівень екологічної зрілості постає сукупністю наступних життєвих компонентів: екологічні знання – екологічне мислення – екологічний світогляд – екологічна етика – екологічна культура – екологічна поведінка – екологічна відповідальність.

Традиційно першооснови екологічної компетентності в людини закладаються в сім'ї, яка формує й прищеплює дитині систему екологічних / «зелених» цінностей, норм культури і поведінки у середовищі природи. Далі, заклади освіти поглиблюють індивідуальну екологічну культуру і практики діяльності через зміст й виховання. Незаперечно, цьому сприятимуть наша українська народна творчість: колискові, казки і байки, прислів'я і приказки, пісні й практики декоративно-ужиткового мистецтва («Петриківський розпис», тощо), об'єкти культурної та природної спадщини, діяльність через громадські організації у сфері природоохоронної діяльності спрямовані на глибоке виховання любові до тварин, бережливого ставлення до оточуючого природного середовища, а прикмети і повір'я вчать розуміти та берегти природу, жити з нею у гармонії.

Так, структура інтегрованого курсу «Історія: Україна і світ. 7–9 класи» передбачає три роки послідовного базового предметного навчання, кожен рік складається зі вступу й повторення, п'яти тем та узагальнення. Рекомендованими темами є, відповідно до «Базових знань» визначених Державним стандартом та окреслено: «Людина і природа», «Людина і влада», «Людина і суспільство», «Людина і світ матеріальних речей», «Людина і світ уявлень та ідей» [2; 6].

Окремі авторські колективи через Модельні навчальні програми (далі – МНП) для 7 класу визначають наступний зміст при вивченні історії середніх віків: Тема 1. «Людина і природа», куди включаються наступні змістові лінії: «Особливості взаємодії людини та природи в середніх віках. Географія і зміни клімату, їх вплив на демографічні процеси. Подорожі, завоювання та колонізація за доби середньовіччя. Український Степ як фронтір Європи. Великий Євразійський Степ. Кочовий спосіб життя у взаєминах із природою. Вплив географічного і кліматичного чинника на Велике переселення народів. Історія хвороб і здоров'я. Розвиток медичних знань і розуміння людського організму, пандемії у середньовіччі». До видів навчальної діяльності авторами віднесено: Самостійна робота: «створити презентацію про культурно-історичні пам'ятки, господарські об'єкти вивченого періоду і співвіднести їх з географічними, етнографічними та історичними регіонами, країнами, цивілізаціями.

Створення коміксу, малюнка, анімації з життя осілих і кочових народів, життя людей у горах та на рівнинах. Позначення на історичній мапі місць: появи і розселення давніх людей, виникнення перших землеробських культур, перших держав на території України, у світі. Створити «хмару слів» до теми. Користуючись словником, підручником, довідником знайти і записати визначення основних понять з теми» [4]. Окреслені теми й освітні проєкти надають можливість досліджувати світ природи і людини, як у середній так і вищій школі.

Інші варіанти авторських МНП пропонують: «Походження людини та суспільства. Людина і природа. Періодизація первісності»; «Найдавніші мисливці й збирачі. Спосіб життя первісної людини. Мисливство, рибальство, збиральництво. Знаряддя праці. Первісне людське стадо. Родова громада. Рід. Плем'я. Походження релігії»; «Первісні скотарі та землероби. Продуктивне господарство. Неолітична революція. Мотичне землеробство. Відгінне тваринництво. Ремесло. Обмін і торгівля. Знать. Культ»; «Первісні скотарі і землероби на землях України. Трипільська культура. Середньостогівська культура. Проблема походження слов'ян» [3]. На жаль, такі явища у змісті історичної освіти не мають широкого поширення, автори МНП та підручників уникають таких тем у змісті.

Хоча в контексті євроінтеграційних заходів актуалізуються приклади й досвід «зеленої» освіти у системі освіти Словаччини та інших сусідніх країн, про практики яких відображає дослідниця О. Турок та показує чітку систему освітньої роботи у середній освіті країн ЄС [14, с. 136]. Зміст «зеленої» освіти постає методичним і практичним напрямком роботи педагога-історика, який моделює дослідницькі інтереси здобувачів освіти, реалізує запит суспільства щодо формування покоління із екологічним світоглядом, філософією природи та життєвими екологічними принципами. Адже, дослідник С. Рудишин, наголошує, що основою антропоцентризму (або людиноцентризму) є сприйняття Всесвіту, який створено для людини і всі його «зелені» фрагменти й процеси природи налаштовані для задоволення її потреб [9, с. 377].

Одним із перспективних й ефективних є метод освітньо-наукових проєктів, який є практичним способом діяльності, у супроводі педагога. Така форма освітньої діяльності: 1) забезпечує поетапний практичний підхід із формування екологічного світогляду; 2) сприяє формуванню глибоких екологічних та історичних знань; 3) формує поняття про взаємозв'язки у природі; 4) розвиває емоційно-чуттєву сфери особистості у процесі спілкування з природою та дослідницькими матеріалами історії; 5) удосконалює індивідуальний або колективний досвід з пошуку нових знань і використання їх в життєвих практиках; 6) визначає її професійну орієнтацію та принципи до професійної діяльності; 7) передбачає стратегії дослідження, інтегрування, орієнтування на екологічний результат; 8) розвиває соціально-комунікативні навички; 9) сприяє розвитку навичок діяльності із поступового входження людини у правові, управлінські та громадські взаємини [1, с. 118; 13, с. 68]. Дослідницька й освітня діяльність постають вищими формами самостійної роботи щодо дослідницьких процесів через екологічні/«зелені» аспекти в змісті історичних знань. Адже, екологічні аспекти в змісті середньої та вищої освіти, спрямовано на формування навичок толерантного, економного поведіння з природними об'єктами, сприяє екологічній компетентності потенційного спеціаліста, який буде займатись проблемами ведення господарства, вирішувати задачі раціонального і відповідального природокористування [15, с. 140].

Висновки. Отже, ми дослідили особливості історичної освіти через призму екологічного світогляду людини, впливу на природу та дійшли до наступних висновків: 1) питання з екологічного («зеленого») аспекту в історичній освіті середньої та вищої школи вже чітко знаходить своє закріплення у навчальних програмах і підручниках; 2) пріоритетами сучасного освітнього процесу є «екологічні знання – екологічне мислення – екологічний світогляд –

екологічна етика – екологічна культура – екологічна поведінка – екологічна відповідальність»; 3) екологічні аспекти мають стимулювати індивідуальний розвиток життєвих компетентностей людини у її прагненнях зберегти природне середовище планети, стверджувати збережувальний баланс у контексті «людина-діяльність-природа», активно попереджувати зміни клімату.

Список використаних джерел

1. Безена І., Карпань І. Трансформації змісту шкільної історичної освіти: вивчення подій та суспільного розвитку. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2023. Вип. 66. Т. 1. С. 115–125. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4863/66-1-2>.
2. Всесвітня історія. Історія України. (Інтегрований курс). 6 клас. Всесвітня історія. 7–9 класи. Історія України. 7–9 класи. Всесвітня історія. 10–11 класи. Історія України. 10–11 класи. Навчальні програми для ЗЗСО. Київ: HREC PRESS, 2022. 260 с.
3. МНП «Історія: Україна і світ. 7–9 класи (інтегрований курс)» (варіант 1) для ЗЗСО. (автори: Д. Секиринський, Н. Власова, О. Желіба, В. Кронгауз, І. Щупак). «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України» (наказ від 24.07.2023 № 883). URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2023/Model.navch.prohr.5-9.klas/Hromad.ta.istor.osv.hal.2023/Istoriya-Ukr.i.svit.7-9-intehr.kurs-variant.1-Sekyrynskyi.ta.in.13.09.2023.pdf> (дата звернення: 22.03.2024).
4. МНП «Історія: Україна і світ. 7–9 класи (інтегрований курс)» (варіант 2) для ЗЗСО (автори: Н. Власова, О. Желіба, В. Кронгауз, Д. Секиринський, І. Щупак). «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України» (Наказ від 24.07.2023 № 883). URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2023/Model.navch.prohr.5-9.klas/Hromad.ta.istor.osv.hal.2023/Istoriya-Ukr.i.svit.7-9-intehr.kurs-variant.2-Vlasova.ta.in.13.09.2023.pdf> (дата звернення: 22.03.2024).
5. Неделіна Л. Еволюція підходів до розуміння поняття «екологічна освіта». Електронне видання *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2018. № 9. С. 1–6. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1670> (дата звернення: 22.03.2024).
6. Про деякі питання державних стандартів повної загальної середньої освіти. Постанова КМУ від 30.09.2020 № 898. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення: 22.03.2024).
7. Про концепцію екологічної освіти в Україні. Рішення колегії Міністерства освіти і науки України № 13/6-19 від 20.12.2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v6-19290-01#Text> (дата звернення: 22.03.2024).
8. Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року. Розпорядження КМУ від 14.12.2016 № 988-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/988-2016-%D1%80#Text> (дата звернення: 22.03.2024).
9. Рудишин С. Філософські основи екологічної освіти: генезис, сучасні тенденції розвитку. *Філософія освіти*. 2011. № 1–2 (10). С. 375–387.
10. Салтовський О. І. Основи соціальної екології: курс лекцій. Київ: МАУП, 1997. 168 с.
11. Семигіна Т., Маркевич Н. «Зелені» компетентності та «зелені» навички: огляд міжнародного досвіду. *Грааль науки*. 2022. № 16 (червень). С. 400–406.
12. Сухомлинський В. О. Вибрані твори в п'яти томах. Т. 5. Київ. 1980. 677 с.
13. Теорія і практика екологічної освіти: навч. посіб. для студентів денної форми навчання, за напрямом підготовки: 101 «Екологія». Полтава, 2019. 85 с.
14. Турок О. Зміст екологічної освіти в предметах інтегрованих курсів в середній школі Словаччини. *Молодь і ринок*. 2021. № 1 (187). С. 134–138.
15. Юрченко Л. Екологічна освіта та принцип відповідальності майбутнього фахівця. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Теорія культури і філософія науки*. 2011. № 958 (2). Вип. 45. С. 138–144.

References

1. Bezena I., Karpan I. (2023). Transformatsii zmistu shkilnoi istorychnoi osvity: vyvchennia podii ta suspilnoho rozvytku [Transformations of the content of school history education: studying events and social development]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk – Current issues of humanitarian sciences*, 66, 1, 115–125. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4863/66-1-2> [in Ukrainian].

2. Vsesvitnia istoriia. Istoriia Ukrainy. (Intehrovanyi kurs). 6 klas. Vsesvitnia istoriia. 7–9 klasy. Istoriia Ukrainy. 7–9 klasy. Vsesvitnia istoriia. 10–11 klasy. Istoriia Ukrainy. 10–11 klasy. (2022). [World history. History of Ukraine (Integrated course). Grade 6. World history. Grades 7–9. History of Ukraine. Grades 7–9. World history. Grades 10–11. History of Ukraine. Grades 10–11]. Navchalni prohramy dlia zakladiv zahalnoi serednoi osvity. Kyiv: HREC PRESS [in Ukrainian].
3. MNP «Ukraina i svit. 7–9 klasy (intehrovanyi kurs)» (variant 1) dlia zakladiv zahalnoi serednoi osvity [The IEP «History: Ukraine and the World. Grades 7–9 (integrated course)» (option 1) for the GSEI]. (avtory: Sekyrynskyi D., Vlasova N., Zheliba O., Kronhauz V., Shchupak I.). «Rekomendovano Ministerstvom osvity i nauky Ukrainy» (nakaz vid 24.07.2023 № 883). URL: <https://chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2023/Model.navch.prohr.5-9.klas/Hromad.ta.istor.osv.hal.2023/Istoriya-Ukr.i.svit.7-9-intehr.kurs-variant.1-Sekyrynskyi.ta.in.13.09.2023.pdf> (accessed: 22.03.2024) [in Ukrainian].
4. MNP «Istoriia: Ukraina i svit. 7–9 klasy (intehrovanyi kurs)» (variant 2) dlia zakladiv zahalnoi serednoi osvity [The IEP «History: Ukraine and the World. Grades 7–9 (integrated course)» (option 2) for the GSEI]. (avtory: Vlasova N., Zheliba O., Kronhauz V., Sekyrynskyi D., Shchupak I.). «Rekomendovano Ministerstvom osvity i nauky Ukrainy» (nakaz vid 24.07. № 883). URL: [https://chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/, https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2023/Model.navch.prohr.5-9.klas/Hromad.ta.istor.osv.hal.2023/Istoriya-Ukr.i.svit.7-9-intehr.kurs-variant.2-Vlasova.ta.in.13.09.2023.pdf](https://chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2023/Model.navch.prohr.5-9.klas/Hromad.ta.istor.osv.hal.2023/Istoriya-Ukr.i.svit.7-9-intehr.kurs-variant.2-Vlasova.ta.in.13.09.2023.pdf) (accessed: 22.03.2024) [in Ukrainian].
5. Nedieliina L. (2018). Evoliutsiia pidkhodiv do rozuminnia poniattia «ekolohichna osvita» [Evolution of approaches to understanding the concept of «environmental education»]. Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok – Public administration: improvement and development, 9, 1–6. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1670> (accessed: 22.03.2024) [in Ukrainian].
6. Pro deiaki pytannia derzhavnykh standartiv povnoi zahalnoi serednoi osvity [On some issues of state standards of complete general secondary education]. Postanova KМУ vid 30.09.2020 № 898. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2020-%D0%BF#Text> (accessed: 22.03.2024) [in Ukrainian].
7. Pro kontseptsiiu ekolohichnoi osvity v Ukraini [On the concept of environmental education in Ukraine]. Rishennia kolehii Ministerstva osvity i nauky Ukrainy N 13/6-19 vid 20.12.2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v6-19290-01#Text> (accessed: 22.03.2024) [in Ukrainian].
8. Pro skhvalennia Kontseptsii realizatsii derzhavnoi polityky u sferi reformuvannia zahalnoi serednoi osvity «Nova ukrainska shkola» na period do 2029 roku [On approval of the Concept for the implementation of the state policy in the field of reforming general secondary education «New Ukrainian School» for the period up to 2029]. Rozporiadzhennia KМУ vid 14.12.2016 № 988-r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/988-2016-%D1%80#Text> (accessed: 22.03.2024) [in Ukrainian].
9. Rudyshyn C. (2011). Filosofski osnovy ekolohichnoi osvity: henezys, suchasni tendentsii rozvytku [Philosophical foundations of environmental education: genesis, current trends]. Filosofia osvity – Philosophy of education, 1–2 (10), 375–387 [in Ukrainian].
10. Saltovskiy O. I. (1997). *Osnovy sotsialnoi ekolohii: kurs lektsii* [Fundamentals of social ecology: a course of lectures]. Kyiv [in Ukrainian].
11. Semyhina T., Markevych N. (2022). «Zeleni» kompetentnosti ta «zeleni» navychky: ohliad mizhnarodnoho dosvidu [«Green» competences and green skills: an overview of international experience]. Hraal nauky – The grail of science, 16, 400–406 [in Ukrainian].
12. Sukhomlynskyi V. O. (1980). *Vybrani tvory v piaty tomakh* [Selected works in five volumes]. T. 5. Kyiv [in Ukrainian].
13. Teoriia i praktyka ekolohichnoi osvity: (2019). navch. posib. dlia studentiv dennoi formy navchannia, za napriamom pidhotovky: 101 «Ekolohiia» [Theory and practice of environmental education: a textbook for full-time students, speciality: 101 «Ecology»]. Poltava, 85 [in Ukrainian].
14. Turok O. (2021). Zmist ekolohichnoi osvity v predmetakh intehrovanykh kursiv v serednii shkoli Slovacshyny [The content of environmental education in the subjects of integrated courses in secondary school in Slovakia]. Molod i rynek – Youth and the market, 1 (187), 134–138 [in Ukrainian].
15. Yurchenko L. (2011) Ekolohichna osvita ta pryntsyyp vidpovidalnosti maibutnoho fakhivtsia [Cological education and principle of responsibility the future specialist]. Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Serii: Teoriia kultury i filosofii nauky – Herald Kharkiv National University named after V. N. Karazin. Series: Theory of culture and philosophy scienc, 958 (2), 45, 138–144 [in Ukrainian].